

MASHRAB G'AZALLARINING VAZN XUSUSIYATLARI**Sobirjanova Shahrinsa Ahmadjon qizi***Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani**34-DIUM Ona tili va adabiyot fani**o'qituvchisi, magistr*

Ma'lumki, aruz tizimiga mansub vaznlar muayyan bir bahr atrofida birlashadi. Bahrlar esa asliy ruknlar ishtirokiga ko'ra guruhlariga ajratiladi. Shu ma'noda asosan turkiy she'riyatda qo'llanadigan 11 ta bahrni qanday ruknlardan tarkib topganiga ko'ra ikki guruhga ajratib tasnif qilish mumkin:

1. Bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar.
2. Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar.

Birinchi guruhga faqat bir asliy ruknga ega bo'lgan bahrlar kiradi. Ya'ni ramal bahri faqat foilotun ruknining, hazaj bahri esa faqat mafoiylun rukni va shu kabi bu guruhga kirgan qolgan bahrlar ham bir asliy ruknning takroriga asoslanadi. Turkiy aruzda bir xil asliy ruknlardan tarkib topgan bahrlar soni oltita. Ular: ramal, hazaj, rajaz, muta'qorib, mutadorik, komil bahrlaridir. Biz ishimizning ushbu faslida dastlab birinchi guruhga mansub bahrlarga to'xtalib o'tamiz.

Aruzshunoslik ilmi she'riyatdagi har qaysi janr o'zining muayyan vazn imkoniyatlariga ega ekanligidan, boshqacha qilib aytganda, har bir janrning o'zigagina xos vaznlar ko'lami chegarasi mavjudligidan dalolat beradi. Bu ko'lam esa har qaysi janrning hajm xususiyatlari, musiqa bilan aloqadorligi, xalq og'zaki ijodi bilan munosabati kabi jihatlar bilan belgilanadi. U yoki bu janrning vazn borasidagi an'anaviylik xususiyatlari ham muayyan ahamiyatga ega. Shu tufayli ham she'riyatdagi vazn muammolarini janrlar bo'yicha alohida tadqiq etish ijobiy natijalar beradi. Biz Mashrab she'riyatining vazn xususiyatlarini ham shu tarzda o'rganish maqbul deb hisobladik, o'z ishimizda Mashrab she'riyatining yetakchi janri hisoblangan g'azal janrining vazn xususiyatlarini tadqiq qilishni maqsad qildik.

Ma'lumki, g'azal musulmon Sharqi she'riyatining nihoyatda keng tarqalgan janrlaridan hisoblanadi. Uning hajm jihatdan ixchamligi, mavzu, g'oyalar doirasining nihoyatda kengligi, ifodalangan tuyg'ularning rang-barangligi, eng muhimi, ijro uchun qulayligi, musiqiyliigi g'azaliyotni xalq ommasining sevimli janriga aylantirgan. Ushbu fazilatlar g'azallarining vazn nuqtayi nazaridan ham xilma-xilligini ta'minlagan.

Mashrab g'azaliyot sohasida barakali ijod qildi. Shoir she'riyatining vazn xususiyatlarini o'rganib chiqqanimizda, uning g'azallari o'zbek aruziga mansub 6 bahrning 18 vaznida bitilganligi ma'lum bo'ldi. Buyuk shoir o'z g'azallarini aruz tizimiga xos eng yoqimli, eng serjilo o'lchovlarida yozdi. Aruz she'riy o'lchov tizimi turkiy adabiyotda, jumladan, o'zbek adabiyotida IX asrdan buyon qo'llanilib kelinmoqda. Mashrab ijodidagi aruz inkishofini kuzatish shoirning mazkur she'riy

o'Ichov tizimiga munosabati, uning lirik she'riyatida aruz bahr va vaznlarining qo'llanilish ko'lami, bu sohada shoir mahoratining o'sib borish jarayonini tahlil qilish jihatidan ahamiyatlidir. Bu tadqiqot natijasida Mashrab aruzidagi an'anaviylik va kashfiyotchilik xususiyatlarini, shoirning o'zbek aruzi kamolidagi ishtiroki darajasini ham aniqlash mumkin. Bu tadqiqot uchun 1990-yilda Jaloliddin Yusupov tomonidan nashr etilgan "Mehribonim qaydasan" nomli to'plam va xuddi shu muallif nomi ostida (Jaloliddin Yusufiy) 2006-yilda nashrdan chiqqan Mashrab "Devon"i asos qilib olindi. "Mehribonim qaydasan" nomli to'plamga jami 224 g'azal, "Devon" ga esa 278 g'azal jamlangan. Shundan "Devon"dagi g'azallarga 57 ta avvalgi to'plamda mavjud bo'lmagan g'azal yangilik sifatida kiritilgan. Bundan kelib chiqadiki, "Mehribonim qaydasan" nomli to'plamdagi 3 g'azal "Devon" ga kiritilmagan. Buning sababini esa g'azalarda kuzatiladigan ayrim saktaliklar deya e'tirof etish mumkin.

"Devon" ga kiritilgan g'azallar ancha mukammal bo'lib, avvalgi nashrdagi xatoliklar tuzatilgan. Masalan, 1990-yilgi to'plamda "Dema" radifli g'azal quyidagi matla' bilan keltirilgan:

*Davlat diyonatdin erur mardi badavlatman dema,
Dilda ma'ni bo'lmasa ahli haqiqatman dema⁸.*

G'azalni vazn jihatdan tahlil qilsak, quyidagi holat yuzaga keladi

<u>Dav</u>	<u>lat</u>	<u>di</u>	<u>yo</u>	Nat	din	E	<u>rur</u>	Mar	Di	<u>ba</u>	<u>dav</u>	<u>lat</u>	man	de	Ma
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
<u>Dil</u>	<u>da</u>	<u>ma'</u>	<u>ni</u>	<u>bo'l</u>	ma	<u>sa</u>	ah	Li	ha	qi	<u>qat</u>	man	de	ma	
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	

Albatta, jadvaldagi xatolik aruzshunoslarimizning ham e'tiborini tortgan bo'lsa ajab emas. Birinchi misra rajazi musammani solim vaznida, ikkinchi misra esa ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan. Qolaversa, birinchi va ikkinchi misradagi hijolar miqdorida ham tafovut mavjud. Bunday hodisa esa aruz tizimida belgilanmagan. "Devon"da bu saktalik quyidagicha bartaraf etilgan:

*Asli davlat din erur, mardi badavlatman dema,
Dilda ma'ni bo'lmasa ahli haqiqatman dema⁹.*

Endi bu baytlarni vaznga solsak, yuqoridagi xatolikni uchratmaymiz:

⁸ Mashrab. Mehribonim qaydasan (Nashrga tayёрlovchi Ж.Юсупов). – Т.: Фафур Фулом, 1990, 226-бет.

⁹ Mashrab. Devon (Nashrga tayёрlovchi Ж. Юсуфий). – Т.: "Янги аср авлоди", 2006, 7-ғазал

As	li	<u>dav</u>	<u>lat</u>	din	e	<u>rur</u>	mar	di	<u>ba</u>	<u>dav</u>	<u>lat</u>	man	de	Ma
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
<u>Dil</u>	da	ma'	<u>ni</u>	<u>bo'l</u>	ma	<u>sa</u>	ah	li	ha	qi	<u>qat</u>	man	de	Ma
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	-	-

“Devon” yuqorida ta’kidlaganimizdek, mukammal holda nashr qilingan. Avvalgi to’plamda bir g’azal ikkiga bo’linib, alohida holda g’azal sifatida berilgan bo’lsa, “Devon”da bu xatolik tuzatilgan. Chunki g’azal ikkiga bo’linib, alohida ikkita g’azal shakliga keltirilsa, ikkinchi g’azalda matla’ bo’lmaydi. Bu esa g’azalning qonuniyatlariga zid keladi.

Mashrabning har ikkala to’plamdagi jami g’azallari (jami 281 g’azal) ni aruz tizimi bo’yicha tahlil etadigan bo’lsak, quyidagi manzara hosil bo’ladi:

<u>№</u>	<u>Bahrlar</u>	<u>Vaznlar soni</u>	<u>G’azallar soni</u>
1	<u>Ramal</u>	6	120
2	<u>Hazaj</u>	5	127
3	<u>Rajaz</u>	2	16
4	<u>Mutaqorib</u>	1	11
5	<u>Mujtass</u>	2	3
6	<u>Muzori’</u>	2	4
	JAMI	18	281

Mashrab she’riyatida hazaj bahri qo’llanilish darajasiga ko’ra birinchi o’rinni egallar ekan. Ma’lumki, hazaj bahri mafoiylun (V - - -) asliy ruknining baytdagi takroriga asoslangan bo’lib, arabcha “yoqimli ovoz”, “xushohang kuy” degan ma’nolarini anglatadi.

Hazaj bahri turkiy adabiyotda keng qo’llangan she’riy o’lchovlardan biri sanaladi. Turkiy she’riyat tarixiga nazar tashlasak, XIV asr adabiyotida undan ramal bahriga nisbatan ham ko’proq foydalanilganini ko’ramiz. Chunonchi, Qozi Burhoniddin o’zining 1300 dan ortiq g’azalining 504 tasini hazaj bahrida, 245 tasini ramal bahrida bitgan edi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiylar lirikasida ham mazkur vazn ular yaratgan g’azallarning aksariyati uchun asosiy o’lchov bo’lib xizmat qilgan. Ma’lumki, hazaj xilma-xil ohang xususiyatlariga ega bo’lgan 40 dan ortiq vazn o’z ichiga oladi. Ular orasida falsafiy mushohadalarni, mahzun kechinmalarni ifodalashga mo’ljallangan salobatli, vazmin vaznlar ham, sho’x, sururli kayfiyat ifodasiga mos o’ynoqi, dilbar ohangga ega.

She'riyatimizda hazaj bahrining asosan sakkiz va olti ruknli vaznlari qo'llanilgan. Mashrab ham mazkur o'lchov imkoniyatlarini nazarda tutgan holda o'z g'azallarining kattagina qismini, ya'ni 281 ta g'azaldan 127 ta g'azalini uning asosida yaratdi. Bu vaznlarni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin

<u>№</u>	<u>Vaznlar nomi</u>	<u>G'azallar miqdori</u>
1	<u>Hazaji musammani solim</u>	84
2	<u>Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf</u>	35
3	<u>Hazaji musammani axrab</u>	6
4	<u>Hazaji musammani ashtar</u>	1
5	<u>Hazaji musaddasi mahzuf</u>	1
	Jami	127

Shoir g'azaliyotidan ancha keng o'rin olgan vazn bu hazaji musammani solim (ruklari: mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun tarzida) dir. Ijodkor o'zining 84 ta g'azalini ushbu vazn zaminida yozdi. Buning boisi, avvalo, vaznning ritm-ohang imkoniyatlarining kengligi edi, albatta. Zero, 12 cho'ziq va 4 qisqa hijoning muayyan takroriga asoslanuvchi mazkur vazn vazmin sokin ohangga ega:

Mafoiylun	Mafoiylun	Mafoiylun	Mafoiylun
V - - -	V - - -	V - - -	V - - -

*Agar oshiqlik'im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon etsam, taqi ul xonumon o'rtar...
Qoshing mehrobi, ey dilbar, meningkim qiblagohimdir,
Yuzung mehri ko'ngulni ravshan etmaklikka mohimdir...
Borurman ostoniga sahar ohista-ohista,
Surarman ko'zlarimga hoki dar ohista-ohista...
Jafo qilding bu jonimga, vafoni ko'rmadim hargiz,
Bu olamda o'zumdek muhtaloni ko'rmadim hargiz...*

matla'li g'azallaridagi kabi chuqur falsafiy qarashlar, lirik qahramonning teran kechinmalarini ifodalashga nihoyatda qo'l kelganligini ko'ramiz.

Shoir mazkur vazndan peyzaj lirikasining nodir obidalarini yaratishda ham, ma'shuqaning takrorlanmas go'zal qiyofasini gavdalantirishda ham mohirlik bilan foydalanadi. Bu fikrning isbotini

*Bahoriston bo'ldi, rang-barang gullar bo'lib paydo,
Xazon etmak uchun, do'stlar, iloho kelmagay bode...
Latofat bog'i ichra qomating sarvi xiromondur,*

Ko'ngul qumrisi tinmay doimo dar sho'ru afg'ondur.

singari baytlari misolida ko'rishimiz mumkin.

Mashrab ushbu vaznning yangi imkoniyatlarini kashf etishga intilib, ichki qofiyalarni qo'llash vositasida unga o'zgacha ohang bag'ishlab, jozibadorligini yanada kuchaytirishga erishdi. Fikrimizning dalilini shoirning ushbu g'azalida ko'rib o'tamiz.

Murodingga yetay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l,

Sitam ahlin yutay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Og'izdan dur sochay desang, sharobi ishq ichay desang,

Yomonlardin qochay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l...

Namozu ro'zasi – ishq, Qiyomat tuhfası – shavqi,

Vale islomlari – zavqi, hayoli – hushbiyobonliq...

Mening ko'nglimdadur to'fon, ki, Nuh andin etar armon,

Ki do'zax uchquni kim, uchqunining axgaridinman...

Undagi ichki qofiyalar g'azal ta'sirchanligini oshirgani sezilib turibdi, albatta. Mazkur qofiyalar asardagi mahzun ruhni chuqurroq ifodalashga xizmat qilgan.

Tavofi ostoningga g'aribu notavon keldim,

Umid aylab madad sendin bu chashmi xunfishon keldim.

Talab aylab visolingni, ko'rarman deb jamolingni,

Bo'lub bulbuli noloni, qilib ohu fig'on keldim.

Baytlari bilan boshlanuvchi g'azalda ular visol tarannumini, lirik qahramonning shodiyona kechinmalari, zavqli tuyg'ularini to'laroq aks ettirishga yordam berib, she'r ohangiga tantanavorlik, jo'shqinlik bag'ishlaydi. Mazkur vazn hozirgi zamon shoirlari ijodida ham keng qo'llanilgan. Ushbu o'lchovdagi she'rlarning "Shashmaqom" kuylarining 40 tasiga mos tushishi aniqlangan.¹⁰

Mashrab g'azallarini vazn nuqtayi nazardan o'rganib chiqsak, shoir mumtoz she'riyatimizda keng qo'llangan bahrlarga, ularning eng xalqchil, serjilo vaznlariga alohida e'tibor bilan qarab, lirik she'rlarini shu asosda bitganligiga guvoh bo'lamiz. Shoir g'azal an'alariga to'liq rioya etgan, albatta. Shu o'rinda aruz tizimiga bir qancha kashfiyotlar olib kirgan.

Jumladan,

Bu ishq bozorida har lahza sardaftar bo'lay derman,

Egam dargohida man mundin ham behtar bo'lay derman.

G'azal hazaj bahrining sakkiz ruknli solim shaklida bo'lib, aruz an'alariga to'liq rioya etilgan. Ikkinchi baytda qo'llanilgan "mundin ham" so'ziga e'tibor qarataylik. Bu yerda vasl "ho" hodisasi mavjud. Vasl arabcha "ulanish" so'zidan olingan bo'lib, aruz tizimi asosida yaratilgan she'riy asarlarni ifodali o'qish jarayonida vazn talabi bilan ayrim yopiq hijolar oxiridagi undoshni undan keyin turgan hamda unli bilan boshlangan hijoga qo'shib talaffuz etish hodisasi hisoblanadi. Vasli "ho" esa she'riy misradagi ayrim yopiq hijolarning oxirgi undoshini vazn taqozosi bilan o'zidan keyingi

¹⁰Хожиахмедов А. Ўзбек арузи луғати. –Т.: "Шарк", 1998, 202-бет.

turgan va “h” undoshi bilan boshlanuvchi hijoga qo‘shib o‘qish hodisasi sanaladi¹¹. Yuqoridagi baytda ham “mundin ham” so‘zshakli vazn talabi bilan “mundinam” shaklida o‘qiladi. Bu yerda shoir “h” tovushining bo‘g‘iz undoshi ekanligini, o‘ta darajada yumshoq talaffuz etilishini inobatga olgan. Bu hodisa o‘zbek adabiyotida juda kamdan kam uchraydi. Mashrabdan avvalgi shoirlarning birortasida bu hodisa kuzatilmaydi. Bu hodisa xalq og‘zaki ijodi ta‘sirida ijod qilgan va “turkona” deb ataluvchi sodda uslubga rioya qiluvchi shoirlar asarlarida uchraydi. Mashrabdan keyingi shoirlardan Muqimiy ijodida biz bu hodisani kuzatishimiz mumkin. Chunonchi, aruz tizimidagi bu hodisa ingliz tilida mavjud bo‘lgan, so‘z boshida kelgan “h” undoshini talaffuz etmaslik qoidasiga juda o‘xshab ketadi. Masalan, “an hour” (bir soat) so‘zidagi “h” tovushi talaffuz etilmasdan, artikl qo‘shilganda “h” talaffuzda tushib qoladi [enour] yoki “humour” so‘zini olaylik, “yumor” tarzida talaffuz etiladi. Biz bu bilan aruz tizimdan inglizlar shu hodisani o‘zlashtirgan demoqchi emasmiz, albatta, faqatgina aruzning naqadar buyuk va qudratli ekanligini ta’kidlamoqchimiz. Bunga o‘xshash misollarni juda ko‘plab keltirish mumkin. Zero, aruz she’riy o‘lchovining ildizlari juda keng va mustahkamdir. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Mashrab aruz tizimidagi an’anachilik va kashfiyotchilikni munosib tarzda davom ettirgan deb ayta olamiz. Shoir turkiy tilning boy imkoniyatlaridan mohirona foydalangan bo‘lib, bugungi kun g‘azalxonlari ham uning ijod namunalarini bemalol tushunadi

¹¹Хожиахмедов А. Ўзбек арузи луғати. –Т.: “Шарк”, 1998, 45-бет.